

Lingua Sovietica як феномен тоталітарної політичної культури*

Дроздовський Дмитро Ігорович,
Національний університет
“Києво-Могилянська академія”

1. Lingua Sovietica як феномен культури в тоталітарній державі

*Мій пульта керування такий бездоганний,
що рівного в світі іще не відкрито:
це культ існування, це культ виживання,
це культ споживання — мій пульта!*

*Я дався на пробу до смерті, до гробу
за булку, за роботу іду твердолюбо
я, робот. Я — зомбі, І я — чоловік.
Олекса Різниченко (“Homo Sovieticus”)*

Щоб зрозуміти історію, життя епох, які канули в небуття минулого, потрібно знати і розуміти їхню мову. Подібно до Атлантиди, усе глибше розчиняється в океані цього минулого батьківщина багатьох з нас — *Радянський Союз*. Усі ми і досі, як нам здається, володіємо мовою, якою “там” говорили, пам’ятаємо слова і словосполучення, що “там” уживали (це такі слова і словосполучення як *“соцзаконність”, “КПРС”, “нарсуд”, “туняедець”, “валютник”, “вождь”, “нинішнє покоління буде жити при комунізмі”, “релігія — опіум для народу”*...). З різних спогадів і набору цих словесних знаків складається в основному *наше* сучасне уявлення про *наше* радянське минуле. Але чи розуміємо ми, що в дійсності означали в нашому житті (і в житті вже зниклої тоталітарної держави-імперії) ці слова і їхні сполучення?..

Радянська мова (*Lingua Sovietica*, або “новомова”, як її часом з легкої руки перекладачів Оруелла іменують) виникла не на порожньому місці.

Lingua Sovietica — це мова (“новомова”) заідеологізованої епохи, своєрідна “квазімова квазієдиної держави” [9, 48]. Такій мові не притаманні основні функції живої, чистої і незамуленої політикою мови, як от: гносеологічна, магічно-містична, емотивна, ідентифікаційна тощо. Така псевдомова мала обслуговувати лише комунікативно-політичний бік, проте врешті це б призвело до упослідження мови певних регіонів, бо панівною стала б мова “радянська”. Та й врешті, напевно, громадянства як такого не було б зовсім, а натомість у паспортах писалося б: радянський громадянин [4, 3-5]. Як відомо, мова — це душа нації. Вона формується впродовж тисячоліть, і її наслідки закарбовуються на генетичному рівні. А от питання про створення *Lingua Sovietica* — річ скоріше політична, бо мови такої в принципі існувати не могло. У цій мові продовжувала жити (і вмирати, як це не сумно) мова колишніх епох і культур, “старорежимна” мова, якщо доречно тут ужити це радянське слово. Отож, що відбувалося за радянських часів із цією мовою?

* Роботу було написано як реферат із курсу “Політологія”, викладач: Соломін Олександр Аркадійович, кандидат філософських наук, доцент кафедри політології НаУКМА.

Деякі терміни відмирили взагалі, деякі отримували принципово нове значення, значна частина лексичного запасу залишилася без зміни.

Для цього в цій роботі я спробую розглянути кілька слів цієї епохи, проаналізувати, як змінювалася їхня семантика, як ці новотвори переходили із естетичної царини в царину політичну, як вони впливали на психологію пересічного радянського громадянина.

2.1 Феномен політичної культури в тоталітарній державі, або про те, як культура може стати феноменом...

Я — зомбі,
Мій розум на пломбі:
Нічого нового,
Нічого чужого
Не сприйме повік.
Я — зомбі, я — робот
І я — чоловік..
Олекса Різниченко

Безсумнівно, питання про створення *Lingua Sovietica* могло виникнути тільки в тоталітарній державі, де духовні багатства мови через приналежність до певної мови не бралися до уваги. Був Центр, який і визначав державну політику, а все інше — *маргіналія*, все інше — *другорядне*, воно має або підкоритися, або зникнути. Навіть поняття культури стало другорядним... Як відомо, тоталітаризм — це своєрідний спосіб організації суспільства, який характеризується всебічним контролем влади над суспільством, підпорядкуванням інтересів людини державі [3, 227]. До основних рис тоталітаризму відноситься наявність загальнообов'язкової ідеології, що проникає в усі сфери життя людини й суспільства, підпорядкування особистих цілей загальнодержавним цілям режиму, жорстоке переслідування супротиву, *інакодумства*, масовий державний терор як засіб досягнення цілей тощо [3, 171]. Всі ці риси наявні в СРСР. Тоталітарний вид політичної культури характеризується єднальною роллю культу лідера, сильною владою з активним залученням громадян до політичного життя відповідно до встановлених державою принципів [1, 266-269].

В СРСР намагалися звести нанівець мови “*братніх*” республік, а натомість створити квазімову для *квазі* чи навіть *напів*людини, бо втрачається саме поняття Людини в тоталітарному суспільстві. Людина — машина світу матеріального без найменших спалахів духовності. Як зауважив член НСП України Олекса Різниченко: “Людина створила культуру, а мова — людину. Без мови нація перетворюється на спільноту зомбі. Але саме цього, напевно, і намагалися досягти в “єдиній” Радянській тоталітарній державі...” [5, 12].

Lingua Sovietica — феномен культурно-ідеологічний, спланований до дрібниць. Незаперечним є те, що мова — це дух народу. Коли ж націю намагаються позбавити живої мови, яка створювалась впродовж тисячоліть, то це викликає спротив на генетичному рівні, проте, щоб цього не сталося влада намагається нав'язати зовсім інше, але це вже відбувається на підсвідомому рівні. От і виходить, що Радянський Союз мав перетворитися на звичайних зомбі, які не розуміють ані духовних, ані

врешті і матеріальних цінностей, бо їхнє життя стає запрограмованим через марковану *Lingua Sovetica* [9, 26].

Така людина не намагається задовольнити свої значущі інтереси в суспільстві, адже вона просто і не уявляє значення слова “моє власне”. Всі стають рівними, а найвищу цінність становлять інтереси правлячої партії. На жаль, такі процеси вже було почалися в сімдесятих роках після придушення Другої хвилі Українського Відродження, хоча, звісно, генерація продовжувала боротьбу за перевтілення Homo Soveticus на справжню людину, яка б вшановувала справжні цінності життя, а не зазначені у “програмі” партії. Тоталітарна держава фактично поглинає громадянське суспільство. Відсутність розвинених структур громадянського суспільства і його зворотного впливу на державу призводять до того, що держава вдається до довільних експериментів над суспільством, чинить над ним насильство, нехтує правами і свободами громадянина. В СРСР свавілля не знало обмежень, оскільки держава не контролювалася ні громадянами, ні світовою громадськістю [8, 386].

В *Lingua Sovetica* фактично нейтральних слів з точки зору семантики не існує. Всі слова виражають ідеологію, і саме в цьому проявляється їхня безбарвність. Такі слова (хоча і не всі, але більшість) не стануть архаїзмами чи історизмами. Вони — складова політичної царини в першу чергу, а вже потім можна говорити про їхню приналежність до мови як до живого організму, живої системи. Це мертві штампи заідеологізованого часу, які наврядчи стануть зрозумілими для сучасників. Це міф, словообраз, тінь від нетлінних мощей зруйнованої імперії. Хоча із часом ці “мощі” разом зі свідомістю ідуть у небуття. Реконструювати таку неживу систему, з точки зору мовознавчої науки, дуже важко. Напевно, майже неможливо, оскільки не можна відтворити те, що “народилося мертвим”, а існувало не за рахунок природних процесів, а через ідеологічно-культурний вплив [4, 3-5].

2.2 Політиколінгвістична трансформація слів *Lingua Sovetica*

2.2.1 Куркульство як перешкода для соціалізму

Для початку спробую, наприклад, розглянути слово “**куркуль**”. У Словнику Володимира Івановича Даля під зірочкою, що означає, за словами Даля, “алегоричне, переносне, значення слова”, знаходимо:

“Скупар, скнара, жидомор, кремінь, здоровань; перекупник, прасол особливо в хлібній торгівлі, на базарах і пристанях, живе обманом; (...) торгаш із малими грішми, їздить по селах, скуповуючи полотно, пряжу, льон, олію та інше, грошовий баришник, скупник (...)

Пізніше цей термін отримує додаткове значення. Справа в тому, що народники, які бачили в селянській громаді ядро соціалізму, спільне володіння землею, вважали, що куркуль руйнує громаду. Звідси в народників, у соціалістів куркуль — термін, негативно пофарбований, той, хто буквально перешкоджає соціалізові. У переносному значенні таких селян називали сільською буржуазією. Але хочу підкреслити: не було точного визначення, хто ж усе-таки є куркулем. Для народників, для соціалістів куркуль — це селянин, що наймає працівників, ну і, природно, торгує продукцією свого господарства. У радянські часи термін “куркуль” отримує принципово нове значення, точніше, він стає **політичним ярликом**. Як відомо, соціалісти планували утримати в руках владу дуже довго.

“Хлібна монополія, хлібна картка, загальна трудова повинність у руках повновладних Рад є наймогутнішими засобом обліку і контролю”.

Для Леніна хлібна монополія, тобто можливість розподіляти “продовольство” було головним засобом утримання влади. Це цілком зрозуміло — не можна увесь час людей лякати... А їсти людина хоче щодня. Звідси, хто розподіляє продовольство, той і панує. У силу цього хлібна монополія з наступним вилученням продовольства в селянства, того, що називалося продрозкладкою, була обов'язковим засобом утримання влади.

І, природно, бажання відібрати в селян продовольство, купити його “за твердою ціною”, як виражались більшовики, а в умовах інфляції купити за фіксованою ціною — це і значить відібрати, викликало скажений опір селянства. Відповідно, куркуль — це той, хто не бажає віддати продовольство. І тут Ленін точно пояснює, хто є куркулем.

“Якщо ви будете називати трудовим селянином того, хто сотні пудів хліба зібрав своєю працею, (і навіть без усякої найманої праці), а тепер бачить, що якщо він буде тримати ці сотні пудів, то він може продати їх не за 6 карбованців, а дорожче, такий селянин перетворюється на визискувача, розбійника. Такий селянин стає куркулем”.

От і всі дефініції: той, хто не хоче віддати продовольства, той, до кого в радянської влади є претензії — куркуль. Зрозуміло, що Ленін не уточнює, де саме, у якій революції так названі куркулі перерізали сотні тисяч робітників.

“Куркулі звірячі, грубі, дикі визискувачі, які відновлювали в історії інших країн владу поміщиків, попів, капіталістів. Куркуль — скажений ворог радянської влади ! Або куркулі переріжуть нескінченно багато робітників, або робітники нещадно роздавлять повстання кулацького грабіжницької меншості народу. Середина отут бути не може! Світові не бувати! Куркуля можна легко помирити з поміщиком, царем і попом, навіть якщо вони посперечалися, але з робітничим класом ніколи! І тому бій проти куркулів ми називаємо останнім рішучим боєм!”

Я тут хочу підкреслити, що гасло куркульства як класу було висунуто Леніним саме тоді — у 1918-м року. І не Ленін — його автор. Це загальна лінія політики більшовиків. Потрібно було знайти ворога. Селянин, що не бажає віддати продовольства, стає ворогом, його називають куркулем, визискувачем, далі — він уже представник буржуазії, ну, а з представником буржуазії, зрозуміло, розмова коротка.

В середині 1920-х років термін був знову введений в активний лексикон, і знову було висунуто гасло ліквідації куркульства як класу. Ліквідація куркульства, підкреслюю, — це усього лише гасло. І коли Бухарин намагався сперечатися зі Сталіним, мені так здається, лідер партії відверто веселився, він-то, я думаю, прекрасно пам'ятав, що ніяких куркулів і не було, що цей термін не має ніякого змісту. У зв'язку з чим пізніші суперечки про перегини, про те, що розкуркулили не тільки куркулів — це теж політика. Які могли бути перегини? У жодному з документів епохи не позначено, хто ж усе-таки є куркулем, які в нього ознаки.

Куркуль — це політичне поняття, у зв'язку із чим наврядчи має сенс міркувати про правильність або неправильність політики. Була конкретна задача, та задача, яку Ленін не вирішив, — монополізація торгівлі продовольством. У селян відібрали землю і надалі відбирали продукти. Це планувалося задовго до захоплення влади більшовиками і це було зроблено вже не Леніним, а Сталіним, але тут Сталін діяв так, як діяв послідовний комуніст.

2.2.2 Культ особистості чи культ і особистість, або на межі політики і філології

У першій половині 50-х, “*Lingua Sovietica*”, а потім і інші сучасні мови знайшли новий (насправді старий, тільки зазвучав він по-новому) оборот “**культ особистості**”. Термін “*культ особистості*”, як політичний термін, починає узвичаюватися 10-го березня 1953-го року, його використовує Маленков, коли говорить про кампанії вихваляння Сталіна.

Термін “*культ особистості*” складається зі слова “*культ*”, тобто шанування, і “*особистість*”. Термін “*культ особистості*” уже на рубежі XIX-XX століть досить прийнятний, тільки означає він зовсім інше. Культ особистості — це шанування не якоїсь конкретної людини, а особистості як такої, людської особистості, індивідуальності. От у цьому значенні термін “*культ особистості*” уживався стосовно ніцшеанців, символісти говорили, зокрема Андрій Бєлий, що вони ввели “*культ особистості*” в побут. Тобто мова йшла про шанування людської особистості, самодостатньої людської особистості, а не якоїсь конкретної людини. Коли говорили про шанування якоїсь людини, говорили “*культ кого-небудь*” — культ Пушкіна, культ Байрона, культ Наполеона. Сполучення “*культ особистості Наполеона*” виглядало б абсолютно безглуздо.

Сам термін “*особистість*” у російській мові має досить довгу історію, і в першу чергу він традиційно пов’язувався з ідеєю протиставлення особистості і мас. Зміст дуже простий — історію створюють особистості. Саме особистість, піднімаючись над звичними ціннісними установками, над усіма існуючими заборонами, створює історію, рухає прогрес, а маса ж є інертною. Звідси робилися різні висновки. Наприклад, такий висновок: *особистість стоїть поза звичайною стандартною моральністю, тому що особистість рухає прогрес, потрібний усьому людству*. Якою ціною? — Особистість існує в тому виді, в якому вона існує, що розвивається особистість тільки завдяки праці поколінь народу, і тому борг особистості і щастя особистості — звільнити народ. Саме тоді особистість віддасть той борг, існування якого заважає жити [9, 25-26].

До 1930-м років пам’ять про те, як говорили справжньою літературною мовою люди починає втрачатися. І от уже в 35-му році виходить у світ 35-й том зібрання творів Маркса і Енгельса, де публікується лист, переклад з німецької, листа німецького соціаліста Блосса і відповідь Маркса на цей лист.

Блосс пише Марксу, що, завдяки соціалістичній пропаганді Маркс і Енгельс стали популярні в Німеччині навіть більше, ніж вони можуть собі уявити. А Маркс відповідає, що ми з Енгельсом “гроша ламаного” не дамо за популярність, і сам він (Маркс), за його словами в цьому листі, через ворожість до всякого культу особистості, (“до всякого культу особистості” — перекладається саме таким чином), завжди унікав публікацій, захоплених звертань до нього робочих і інших соціалістів.

Характерно, що в рукописі Маркса слова “**Personen Kultus**” написані роздільно, а от перекладач росіянин переклав “*культ особистості*” — “через ворожість до всякого культу особистості”, хоча правильно російською було б сказати “з ворожості до культу будь-якої особистості, якої б то не було особистості”. Але тоді ця помилка залишилася непоміченою, і ніхто ніколи не вживав таке дивне словосполучення “*культ особистості когось*”. Уперше про це скаже Маленков 10-го березня 53-го року, коли він запросив до себе головних редакторів радянських періодичних видань і скаже, що були допущені перегини з культом особистості.

Психологічно зрозуміло, що мав на увазі Маленков. У нього, я думаю, просто язик не повертався сказати “культ Сталіна”, тому він уживає такий нейтральний оборот, говорячи, що треба припинити “культ особистості” [9, 40]. Тут слово “особистість” функціонально заміняє слово “Сталін”. Маленков не може сказати “треба припинити культ Сталіна” — 10-го березня 53-го року це було б блюзнірством, але зміст був і так зрозумілий. І характерно, що питання про введення в оборот терміна “культ особистості” ще не було вирішено. На квітневому пленумі 53-го року цей термін ще не вимовляється.

Я хочу звернути увагу на те, що цю доповідь Маленкова не була проголошеною. Тобто ще в ЦК КПРС не вирішили, чи варто використовувати термін “культ особистості”. Маленков навіть використовує такий ефектний прийом: він сперечається зі Сталіним, цитуючи Сталіна. “Багато з присутніх знають, — пише Маленков, — що товариш Сталін не раз у цьому дусі висловлювався і рішуче засуджував не марксистське розуміння ролі особистості в історії”. У такий спосіб Маленков, що називається, пропонував тим, хто зібрався, визнати, що кампанія вихваляння Сталіна припиняється з волі самого Сталіна.

Термін “культ особистості” офіційно з’являється у пресі 10-го червня 53-го року, у редакційній статті “Правди” під назвою “Комуністична партія — керівна і спрямовуюча сила радянського суспільства”.

От коротка цитата з цієї статті: *“Марксизм-ленінізм вважає, що видатні особистості відіграють велику роль у суспільному житті лише остільки, оскільки вони правильно виражають інтереси передового класу суспільства. Великі вожді робітничого класу Маркс, Енгельс, Ленін і Сталін, підкреслюючи визначальну роль робітничого класу в історії, рішуче виступали проти шкідливого курсу культу особистості”* [4, 206].

Ну, а далі той самий, неправильно перекладений пасаж з листа Маркса.

У Маркса написано роздільно **“Перзонен Культус”**. У першій публікації листа Маркса, що відбулася в 1908-м року, ці слова написані роздільно. Характерно, що в жодному словниковому виданні немає терміна “культ особистості”, ані німецькою, ані російською мовами до 1954-го року. А от з 1954-го року словники, що видаються в Німецькій Демократичній Республіці, яка контролювалася, природно, радянським урядом, і радянські російсько-німецькі словники мають німецький термін **“Personenkult”**, що так і переводиться “культ особистості”.

Цей оборот “культ особистості Сталіна” наполегливо затверджується радянським політичним керівництвом з липневого пленуму 1953-го року, пленуму, на якому був оголошений ворогом, зрадником Лаврентій Павлович Берія. От саме там Берії ставиться в провину те, що він замість культу особистості Сталіна хотів побудувати культ власної особистості.

2.2.3 “Мобілізації заходів” проти перших нон-конформістів Радянського архіпелагу

А тепер я спробую розглянути іще одне слово радянської епохи, слівце **“стиляги”**...

З’ясувати конкретно, коли виник цей термін “стиляга”, неможливо. Приблизні рамки зрозумілі — це 40-і післявоєнні роки. Термін прийшов з мови, як би тепер сказали, культових фігур епохи — мови джаз-виконавців, музикантів. “Стиляти” у

джазистів означало грати в чужому стилі, не у своєму, а в чужому, когось копіювати, звідси презирливе вираження *“стилягу дує”* або *“стиляжку дує”* — це про саксофоніста, що грає в чужому стилі, не здатний придумати щось власне. І, відповідно, термін переноситься на самого виконавця — *“стиляга”* [6, 248].

Я би сказав, що стильяги були першими дисидентами. У всякому разі, естетично вони були зовсім проти плину радянського офіціозу, якому і кидали виклик. Це був свого роду футуризм: як колись Маяковський у жовтій кофті ходив по Невському, так і стильяги мали свої *“прикиди”*, як зараз говорять, — вони ходили у картатих піджаках, краватках, вузьких штанях, зачіски відповідні.

Стильяги були супротивниками радянської влади, комуністичної партії і радянського уряду, навіть якщо вони це не усвідомлювали. І супротивниками вони були, насамперед, тому, що для них ця влада була байдужа, їх цікавило інше. А якщо щось і не прощали радянські ідеологи, так це байдужості до себе. У силу цього, звичайно, з ними і боролися, боролися звичайним для радянської держави методом — терористичним. Приклад стильяг повинний бути жахливим прикладом, і він був таким.

Друге питання може бути не менш важливим — це насамперед питання еліти. Ті, кого називали стильягами, ідентифікували себе, не ховаючи цього, як якусь елітарну групу. Питання про формування еліти в радянській державі завжди контролювалося партійними органами. І, зрозуміло, ніхто б не дозволив вирішувати такі питання на власний розсуд громадян.

Як у будь-якої кампанії, що починалася в сталінські роки, у неї були дві мети. Перша мета цілком очевидна — боротьба з інакомислячими. Адже людина, яка принципово не бажала виглядати як усі, уже була інакомислячою. А друга — це, мабуть, те, що планувалося товаришем Сталіним: удар по найвищому партійному керівництву. Невипадково з'явився фейлетон, — його довго готували, — *“Папина перемога”* про дітей високопоставлених функціонерів.

Не викликає сумнівів, що наявність інакодумства суперечить самій суті тоталітаризму (про це я вже зазначав у другому розділі реферату). Тому всі інакодумці мають бути знищені чи зламані або, в ідеальному варіанті, як у романі Дж.Оруелла *“1984”*, спочатку повністю зламані, а потім знищені. Інакодумством же за тоталітарного режиму є будь-який вияв творчості, відмінний від державної доктрини, навіть абсолютно нейтральний. Тоталітарна держава намагається повністю підпорядкувати своїй ідеології будь-яку творчість. Тут я дозволю собі згадати анекдот: *“Проводиться конкурс скульпторів на найкращий пам'ятник О.С.Пушкіну в СРСР. Перше місце посів пам'ятник: В.І.Ленін із томиком О.С.Пушкіна, а друге місце — пам'ятник: О.С.Пушкін із томиком В.І. Леніна”*. Незалежна творчість у тоталітарній державі руйнує культурний ґрунт системи, намагаючись відтворити культурні традиції та прорвати інформаційну ізоляцію.

Отже, як і всі сталінські кампанії, боротьба зі стильягами планувалася ґрунтовно і довго. Цілком імовірно, готувався і показовий процес, можливо, і не один — зазвичай так закінчувалися сталінські кампанії. У 1953-м року закінчилася епоха Сталіна і, відповідно, не всі, але, принаймні, деякі методи вже були визнані недоречними. І в зв'язку з цим від цього фінального акорду або серії фінальних акордів — показових процесів, висилок, арештів батьків тих дітей, яких називали стильягами, мабуть, з цієї причини не було.

А в 1957-м року, як відомо, у Москві відбувся фестиваль молоді і студентів. З цього моменту боротися зі стильягами стало уже важко, боротьба стала вочевидь млявою. До

початку 60-х років із соціалістичних країн почали ввозити вироби легкої промисловості, і питання про стиляг втратило свою актуальність, з'явився ряд інших, більш актуальних для тодішнього керівництва питань.

“Мобілізація засобів” — от іще один оборот, який мав у радянській мові і свідомості досить специфічне значення і для когось звучав як пароль. У суспільстві вічної недостачі і дефіциту усього він означав перманентну й обов'язкову *“мобілізацію”* колективних зусиль у всіх сферах соціального життя. Мова партійного вождя означала, що відтепер полем державної економії ставала ширина чоловічих штанів. Спочатку це зрозуміла тільки вища партноменклатура. Не пройшло і тижня, як тодішній комсомольський вождь Олександр Шелепин (у майбутньому глава КДБ — *“Залізний Шурик”*) прийнявся запобігливо популяризувати думку старшого парттоварища.

Ще одна дуже важлива думка про резерви. Це стосується в першу чергу молоді. На пленумі Микита Сергійович кинув таку репліку. Мова йшла про економію, і він сказав, що *“нам треба стежити за модами”*. У свій час у Росії ходили в коротких пальто й у вузьких штанах. Мова йшла про чоловіків. Зараз скрізь на Заході носять вузькі штани.

До 60-х років ХХ століття пропагандистська кампанія проти стиляг поступово сходить нанівець. Багато чого, що раніше дратувало і владу і свідомість мас, що підігривається нею, (елементи одягу, музичні пристрасті), поступово стало елементами повсякденності. Пізніше жагучі борці зі стилягами багато в чому перейняли їхні смаки, багато перших стиляг стали всіма шанованими кумирами, а саме *стиляжництво* уже в роки перебудови було як би реабілітовано. Це, до речі, ще одне досить важливе радянське слівце — реабілітація. Так чи інакше, воно визначає все радянське життя із середини 50-х років до самого кінця Радянської влади. Та й після її смерті...

2.2.4 “Реабілітація” давно забутого слова...

Далі я спробую розглянути політичні трансформації слова **“реабілітація”**, яке, мабуть, співвідноситься не тільки з мовою радянською. Але от що важливо: у радянській мові воно отримало зовсім не те значення, яке мало історично. Це, що називається, майже детективна інтрига.

Саме по собі це слово є пізньолатинським поняттям. Було колись дієслово *“хабео”* — мати, володіти, з'явилося пізніше дієслово *“хабелітіро”*, *“хабелітація”* — тобто наділення якимись правами, і звідси дієслово *“хабелітірувати”*, тобто наділити якимись правами. У силу визначених обставин людина могла утратити свої права, так, наприклад, у силу винесення судового вироку вона могла утратити свої права, наприклад, права станові, права, покладені дворянам, купцям. І якщо, наприклад, у результаті помилування права поверталися, те ця процедура називалася *“рехабілітаціо”*, тобто повернення втрачених прав. І в європейській традиції термін *“рехабілітація”*, *“реабілітація”*, якщо повертатися до французької, мав два значення. Перше — повернення прав у результаті виправдання через суд — людину виправдано, доведено невинуватість, права повернуто... Друге — рішенням монарха людину оголошено невинуватою і їй повертаються її ж права, а з поверненням прав у силу встановленої невинуватості відновлювалася і репутація людини. От звідси термін *“реабілітація”* одержує значення відновлення репутації. І характерно, що в

XVIII столітті Вольтер писав одному зі своїх кореспондентів: *“Реабілітуйте наше століття. Я його залишаю без жалю”*. Реабілітуйте — тобто рятуйте його репутацію”.

Слово “реабілітація”, на мій погляд, співвідноситься не тільки з мовою радянською. Але от що важливо: у радянській мові воно одержало зовсім не те значення, що мало історично.

І ще одне запитання: а чому власне тоді, навесні 53-го року, знадобилося реанімувати старе слівце *“реабілітація”*? Адже відповідно до тодішнього Кримінального кодексу можна, здавалося б, і без цього обійтися. Була там стаття про припинення кримінальної справи “у зв’язку з відсутністю складу злочину” — закривай справу і випускай людей на волю!..

Специфіка радянського законодавства полягала в тому, що відповідно до Карно-процесуального кодексу питання про порушення кримінальної справи повинні були підтверджуватися рішенням суду й обвинувальним вироком стосовно звинувачуваних. Тобто спочатку обвинувальний вирок стосовно тих, хто був винний у неправосудному, і тільки після цього порушення кримінальної справи через прокуратуру про те, що потрібно виправдати невинуватого. Тільки так і ніяк інакше. Таким був радянський Кримінально-процесуальний кодекс.

До чого ж вдався Берія? Він створює новий термін, якого не було в Кримінально-процесуальному кодексі. А новий термін припускає, що потрібні якісь інші процесуальні дії.

Людину реабілітовано — це означає, що зовсім необов’язково карати винуватих. І той, хто прийде отримувати відповідну довідку, що він був засуджений, одержить відповідь — “ви реабілітовані”. Тобто, якби “ви були виправдані”, то тоді, звичайно, належало б порушити кримінальну справу проти слідчих, суддів, а “ви реабілітовані” — це набагато ширше поняття, а вже питання про суддів і слідчих буде якось вирішуватися без Кримінально-процесуального кодексу. Захочемо — збудимо кримінальну справу, не захочемо — не будемо збуджувати...

Відродившись навесні 53-го в зовсім новій іпостасі, слівце “реабілітація” стало однієї з вивісок цілої епохи, що продовжується, між іншим, і дотепер — *“епохи нескінченного реабілітанса”*. Його, хоча й кожний на свій лад і у своїх інтересах, використовують представники різних політичних сил і напрямків. От так ці терміни використовували і використовують для управління масовою свідомістю...

2.3. Трансформація слів *Lingua Sovietica* в пострадянські часи

2.3.1 Через призму слова “радянський”

Цю частину роботи мені хотілося б побудувати трохи інакше, ніж попередню. Якщо раніше я брав якесь слово *Lingua Sovietica* і простежував, як воно трансформувалося і знаходило новий зміст і значення в мові радянській, — то тепер мені хотілося б простежити, як змінюється зміст цих слів, слововживання, значення і відтінки в мові пострадянської епохи.

Розгляньмо слово *“радянський”*. В 4-му томі “Тлумачного словника” за редакцією Ушакова (видання 1940 року) є слова “рада”, “радянізація”, “радянізувати”, “радянізуватися”, “радянський”. У слова “радянський” в словнику кілька тлумачень:

1. Прикметник, за значенням пов’язаний із соціалістичною організацією влади Рад і суспільства епохи диктатури робітничого класу.
2. Що знаходиться, що відбувається в СРСР, що належить країні рад.

3. Відповідає світоглядіві і практичним задачам робітничого класу, відданому радянській владі . (Приклад: Цілком радянська людина.)

4. Стосовно до діяльності Рад.

Слово “*радянський*” можна знайти й у дорадянському “Словнику” Володимира Даля. Там воно подається як прикметник, що означає приналежність чого-небудь до ради як до установи (у дореволюційному змісті, розуміється).

Треба вирізнити значення слова *буквальне, пряме, стосовно до діяльності Рад* . Появу цього слова пов’язано із Радами, як органами влади, які оспівав Ленін і з якими він зв’язав побудову нового суспільства . Це і так зрозуміло. А, на мій погляд, більш цікава поява у слова “радянський” значення “наш”, а далі і значення “гарний”.

“Радянський — наш” — от що важливо для нашої *новомови*, якщо користуватися мовою Оруелла. Радянська мова поділяє світ ідеологічно на своїх і чужих. Світ поляризований, у ньому усе протипоставлено, *наша* країна усьому світові, *наша* людина всім іншим людям. І радянський вже в словники попадає в 30-х роках в значенні “відповідному світоглядіві і практичним задачам робітничого класу” і, що особливо цікаво, “відданий радянській владі”. Тут можна послатися на Словник Ушакова, перший великий радянський тлумачний словник. Осьде з’являється в цього слова *радянська* маркованість. Радянський — це гарний, радянський — це відданий, радянський — це наш.

Відбувається розширення, як кажуть мовознавці, словотворчого гнізда, починають утворюватися від слова “радянський” різні важливі та ідеологічно значущі похідні слова — “*антирадянський*”, “*антисоветчик*”, “*антирадянщина*” і з цим же коренем “радянолог”. Ось та компанія, яка у свідомості *радянської людини* представляє ворожий світ .

2.3.2 Чому виникали “антисоветчики”, “радянологія” і “добрі” міліціонери?

Щодо “*антисоветчик*”, то, вивчаючи історію радянської контрпропаганди, я звернув увагу на те, що, коли це слово вживається, щоб “затаврувати” конкретну людину, воно часто збагачується додатковими епітетами — “видний антисоветчик”, “*махровий*”, “*злісний*”, “*знехтуваний*” тощо. Причому, ці ярлики приклеюються до основного визначення дуже міцно — якщо уже визначили когось, як “махрового”, його ніколи не називатимуть “знехтуваним”, якщо якийсь політолог або політик удостоївся “звання” “видний антисоветчик”, його, як правило, ніколи не назвуть “мерзенним”...

Це пов’язано з тим, що слово “антисоветчик” дуже мало що конкретно означає. На мій погляд, найважливіша властивість радянської мови — це нескінченне розширення значення слів. Оруелл у свій час, пророкуючи новомову в романі “1984”, говорив про те, що слова будуть втрачати небажане значення. Іноді це відбувалося і в нас, але дуже рідко. Тому що набагато простіше, як з’ясувалося, тоталітарному режимові не заборонити ті або інші значення слова, (*важко простежиш за тим, у якому значенні кожна людина вживає слова*), легше значення слова розширити. Нехай слово перетвориться з іменника з його предметним, конкретним значенням або з прикметника з його конкретним знову ж якісним значенням в емоційний знак, у таку *сигнальну лампочку*. З’являється в тексті слово “антирадянський”, людина навіть ще до кінця не дочитала, його вже і закінчення не цікавить, і відмінок, а лампочка червона замиготіла — “антирадянський” — поганій.

А тепер щодо слова *радянологія*. У словнику “Нові слова і значення”, (1973) ми знаходимо:

“Радянологія — антикомуністичне вивчення і тлумачення в пропагандистських цілях марксизму-ленінізму, соціалістичного будівництва і світового комуністичного руху”.

Цитата з нині “демократичного” журналу “Новий час”:

“Виник цілий напрямок **“радянологія”**, що ставить за мету зменшити (раз не можна заперечити) досягнення соціалістичного ладу”.

Слово “радянський” сьогодні у свідомості молоді означає колишній, *давній і застарілий, щось таке радянське*. Дуже часто продовжується перелік — *убоге, безглузде, нікуди негідне*. Посилаються журналісти на “радянську сором’язливість”, тобто мається на увазі лицемірство, “радянська злиденність” — бідність. Тобто слово “радянський” утрачає колишнє значення, але не відновлює первісного. Тільки в підручнику з історії “радянський” — стосовний до діяльності Рад. А для масової свідомості воно було **емоційною лампочкою**, а сьогодні “радянський” — це, скоріше, поганий. І не випадково словотворче гніздо розширюється далі і поповнюється такими чудесними словами, як “совок”, “совковий” і “совковость”.

Словом “совдепія” з’явилося незабаром після революції в емігрантській мові. Тому що саме скорочення “совдеп” украй неприємне для вуха і давало ґрунт для маркованих *новотворів*. Перше, вихідне значення цього слова — не привабливий предмет домашнього побуту. Сьогодні слово “совок” найбільш повно характеризує відношення молоді до радянського минулого, якщо тільки це не *молоді комуністи...*

І ще одна помітна трансформація: деякі радянські слова знаходять у своєму пострадянському житті якийсь низинний зміст. Ну, от, наприклад, старе слово **“міліціонер”** [6, 173]. Мільйони радянських дітей з дитинства знали світлий образ “Дяді Степи” Сергія Михалкова... Для цих “радянських дітей”, — уже дорослих і для мільйонів їхніх дітей і онуків, — колеги “Дядька Степи” — *“менти”* (це зневажливе слівце, яке успішно *популяризується* однозвучним телесеріалом). Такі слова, як *“менти”, “мусора”,* прийшли до нас з тюремного жаргону. І це не дивно, оскільки кожний четвертий Радянської імперії сидів за ґратами. А що цікаво для мене сьогодні: а якщо до влади приходить людина, яка сама колись вже побувала за ґратами, то чи не призведе це до розширення словотворчого гнізда деяких слів, чи до появи в лексиконі пересічних громадян слів жаргонного аргю, але вже з іншим значенням? Може, знання тюремного жаргону стане обов’язковою нормою?..

3.Висновки: *Lingua Sovietica* — атрибут культури тоталітарної держави

*У третьому тисячолітті
Вже без Донецьків і Москов
Державно, вільно, справжньо жити
Ми будемо! Храни нас Бог!*

Олекса Різниченко (“Я маю паспорт України”)

Lingua Sovietica — це Радянська мова: чимало слів і оборотів її ще існує в нашій повсякденності. Причому зміст їх продовжує трансформуватися, а природа і походження залишаються невивченими. Якщо це цікавить вас — пишіть, спробуємо розібратися разом!

Безсумнівно, *Lingua Sovietica* — слова, провідною функцією яких стала функція політична. Вони не називали явищ суспільно-політичного життя... Вони маркували, таврували, нищили... [9, 177]

Беззаперечно, вони і досі залишаються у підсвідомості людей, яким сьогодні за сорок років. Та чи житимуть ці слова у XXI столітті? Ці слова мають розтанути у часі, як розтанув свого часу айсберг Радянської імперії. Ці слова, створені радянською епохою, назавжди залишатимуться в історії її апологетами, її складовими доти, доки житиме останній носій цієї епохи, її культури чи псевдокультури, її мови чи псевдомови. Єдиний висновок, який випливає з цього — потрібно добре вивчати історію, щоб не припуститися вже зроблених помилок. Хоча, чи можливе це?

Ця проблема є актуальною і сьогодні. Чи не настають часи для штучної реанімації *Lingua Sovietica* тільки під новою назвою? Які слова з'являться тепер: може, **Lingua Donetska**, а замість **культу особистості** — **культ олігарха чи щось на кшталт «професор», кучмізм, яйце чи паркан на зоні**! І знову настає час нашого вибору! Убити народ можна голодом, хімічною зброєю, концтаборами, але найстрашніше вбивство — це те, що практикувалося московським більшовизмом — вбивство мовою [2, 451]. Історія постійно повторюється, тож і поява такої новомови за умов тоталітарної держави, — річ звичайна. Радянська мова — феномен, обумовлений політичною культурою за часів тоталітаризму. Проте, ніщо у природі не зникає безслідно, тож все може відродитися сьогодні, може, хіба що під іншою оболонкою, але зміст і сутність залишаться тими ж, що і в *Lingua Sovietica*. Все залежить від рівня нашої культури та свідомості.

4. Список використаної літератури:

1. Вятр Е. Социология политических отношений. — М., 1998;
2. Павличко Д. Українська національна ідея: Статті, виступи, інтерв'ю. Документи. — К.: Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2004. — 771с.;
3. Політологія: Посібник для студентів / За редакцією О. Бабкіної, В. Горбатенка. — К.: Видавничий центр "Академія", 1998. — 268с.;
4. Пономарів О. Культура слова. — К.: Либідь, 2001. — 240с.;
5. Різниченко О. Наодинці з Богом. — Одеса: Друк, 1998;
6. Савицька Л. Короткий словник жаргонної лексики. — К.: Критика, 2003. — 336с.;
7. Словник іншомовних слів. — К.: Наукова думка, 2000. — 680с.;
8. Шляхтун П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. — К.: Либідь, 2002. — 576с.;
9. Язык Третьего Рейха *Lingua Tertii Imperii versus Lingua Sovietica* В. Клемперер. Записная книжка филолога. Пер. с нем. А.Б. Григорьева. — М.: Прогресс-Традиция, 1998. — 384 с.;
10. *Lingua Sovietica* — Советский язык. / Цикл програм на радіо "Свобода" www.svoboda.org/programs/TD/2003/TD.100503.asp